

STUDIJA:
INKLUZIJA ROMSKE DJECE U OBRAZOVANJE U BOSNI I
HERCEGOVINI: OSNOVNE POTEŠKOĆE I KAKO IH PREVAZIĆI

Studiju uradila Majda Bećirević

FOND OTVORENO DRUŠTVO

**Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika
u Bosni i Hercegovini 2006. - 2007.**

SADRŽAJ

Lista skraćenica.....	3
1. Sažetak.....	4
2. Uvod.....	7
Kontekst- Romi u BiH.....	7
Definicija problema u obrazovnoj politici - isključenje romske djece.....	10
Metodologija i ograničenja studije.....	12
Vodič kroz studiju.....	13
3. Opis problema.....	14
Romska djeca i inkluzivno obrazovanje.....	15
Osnovne politike o obrazovanju romske djece.....	17
Uspješne prakse.....	19
Ključne teme i pitanja o obrazovanju koja su identificirana u ovoj studiji.....	20
4. Ispitivanje različitih obrazovnih politika.....	24
Opcija 1: Sadašnja politika koju predlaže NPA.....	24
Opcija 2: NVO-i preuzimaju odgovornost za obrazovanje romske djece.....	29
Opcija 3: Škole i zajednice preuzimaju odgovornost.....	30
5. Preporuke i zaključci.....	34
Kako pokrenuti ovu obrazovnu politiku.....	35
Kako postići ovu opciju.....	36
6. Literatura.....	38
Prilog 1.....	41

LISTA SKRAĆENICA

B/S/H	Bosanski/Srpski/Hrvatski
CEE/CIS	Centralna i Istočna Evropa i Komonvelt Nezavisnih Država
FWPSE	Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju
NVO	Nevladina organizacija
NPA	Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH
OECD	Organizacija za ekonomski razvoj i saradnju
OSCE	Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi
OSF	Fond Otvoreno Društvo
SC UK	Save the Children Velike Britanije
UN	Ujedinjene Nacije
UNDP	Razvojni program ujedinjenih nacija
UNESCO	Organizacija za obrazovanje nauku i kulturu Ujedinjenih Nacija
UNICEF	Fond za djecu Ujedinjenih Nacija

1. SAŽETAK

Pravo na obrazovanje je osnovno pravo svakog djeteta i najsigurniji način za prelazak iz siromaštva u dostojanstven život i iz isključenosti u aktivno učešće u društvu. Ipak, zapanjujućih 80% romske djece u Bosni i Hercegovini su isključeni¹ iz obrazovanja na nivou osnovne škole. Ova studija će se baviti nekim od problema vezanih za visok nivo isključenosti romske djece iz obrazovanja, a pažnja će posebno biti usmjerena na isključenost na nivou osnovnih škola. Studija će takođe ponuditi niz preporuka i konkretno opisati kako se ovi problemi mogu prevazići. Pojedinačni razgovori sa direktorima, nastavnicima u školama i predstavnicima romskih zajednica, zatim fokus grupe sa romskom djecom i roditeljima, kao i analiza osnovnih obrazovnih politika će poslužiti u otkrivanju nekih razloga koji doprinose isključenosti romske djece i načinima kako to prevazići. Prioriteti ovog istraživanja su bili: prvo, prepoznati prepreke i nefleksibilnost u školama u BiH u odnosu na obrazovanje romske djece, i drugo, prepoznati uspješne prakse koje su neke škole već razvile i koje se mogu upotrijebiti kao osnova za dalji razvoj politika i djelovanja u obrazovanju.

U ovoj studiji su analizirane tri različite obrazovne politike u odnosu na trenutnu društveno-političku situaciju u BiH. Kao prvo, ponuđen je pregled Plana akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH (NPA) kao vodeće politike za obrazovanje romske djece. Unutar ove opcije, odnosno u okviru NPA, odgovornost za različite aspekte obrazovanja romske djece je podijeljena između

¹ U ovoj studiji će se upotrebljavati termin 'isključenost', umjesto nepohađanje ili napuštanje škole, jer se romska djeca u bh. obrazovanju prečesto susreću sa praksama kao što su predrasude, dugotrajna diskriminacija, nedostatak razumijevanja za njihov način života, kao i nemogućnost da plate školske knjige i prevoz.

različitih struktura, od kojih su neke Ministarstva obrazovanja i nevladine organizacije (NVO). U ovoj obrazovanoj politici se ne spominje potreba da se mijenja kultura škole, niti se školama predlaže da preuzmu dio odgovornosti za nepohađanje i isključenost romske djece. Stav ove studije je da je ovakva politika u obrazovanju romske djece neuspješna i da će se na ovaj način samo proširiti jaz između romskih zajednica i škola.

Druga politika koja se donekle neformalno provodi u BiH, a koja će biti razmatrana u ovoj studiji, je da NVO-i imaju jednu od vodećih uloga u pružanju podrške školama i romskoj djeci u ostvarivanju prava na obrazovanje. Ovakva praksa je već usvojena u nekim školama i u izvjesnoj mjeri daje dobre rezultate. Međutim, ovakva praksa ne može se smatrati trajnim rješenjem, jer NVO-i u uglavnom zavise od finansiranja međunarodnih organizacija što njihov rad često čini neizvjesnim. Osim toga, u kontekstu BiH, koja ima relativno dobro razvijenu mrežu osnovnih škola, uloga NVO-a je često samo privremena.

Opcija koja se predlaže u ovoj studiji kao najbolje rješenje proizašla je iz analize uspješnih praksa za obrazovanje romske djece koje su prepoznate tokom ovog istraživanja i tokom analize drugih studija. Ova opcija se u velikoj mjeri oslanja na vrijednosti i principe inkluzivnog obrazovanja². Diskusija o ovoj opciji će pokazati da se najbolji rezultati postižu kada škole preuzmu više odgovornosti za obrazovanje romske djece. Usvajanje ove opcije neće iziskivati dodatna sredstva, promjenu zakona, niti će povećati opterećenost nastavnika i uprave škola.

² Iako u literaturi postoji više različitih mišljenja, u ovoj studiji je zastupljena sljedeća definicija inkluzivnog obrazovanja: 'Inkluzija je svi za jednog-jedan za sve; filozofija koja poštuje snagu različitosti, mogućnosti i potreba i smatra ih prirodnim i poželjnim, a podstiče zajednice da odgovori na ove različitosti na načine koji će unaprijediti učenje i razvoj cijele zajednice, pri tome poštujući doprinos svakog člana. Inkluzija zahtijeva prestrukturiranje škola i zajednica' Mason (u Aspis, 2001, st. 129).

Prikaz 1. Tehnike koje su prepoznate kao uspješne u obrazovanju romske djece

	Tehnike	Šta to uključuje
Za direktore škola i menadžment	Pripremiti i podstaći nastavnike da se više uključe	Pokrenuti diskusiju o obrazovanju romske djece na sastancima. Podstaći osoblje škola da pokaže razumijevanje prema načinu života Roma i da posvete dodatnu pažnju romskoj djeci. Ispitati osnovne poteškoće s kojim se nastavnici susreću u obrazovanju romske djece i pružiti im podršku da to prevaziđu.
	Tražiti pomoć od općine	Pokušati se sastati sa načelnikom općine ili nekom drugom ovlaštenom osobom i razgovarati o pitanjima obrazovanja romske djece. Tražiti pomoć od općine u finansiranju knjiga za siromašnu romsku i drugu djecu.
	Tražiti pomoć od međunarodnih organizacija	Putem pisma, e-maila ili u telefonskom pozivu opisati situaciju u školi i tražiti podršku za obrazovanje romske djece.
	Ispitati zašto romska djeca napuštaju ili se uopšte ne upisuju u školu	Od NVO-a i općine prikupiti raspoložive podatke o romskoj djeci koja žive u naseljima blizu škole. Sa predstavnikom Roma posjetiti romske zajednice. Razgovarati sa roditeljima i djecom o razlozima nepohađanja i ponuditi im podršku.
	Tehnike	Šta to uključuje
Za nastavnike i svo osoblje škola	Pokazati spremnost za uključivanje romske djece.	Obratiti malo više pažnje na romsko dijete u razredu, čak i ako je to samo nekoliko minuta. Pohvaliti svaki uspjeh i dati dodatnu podršku gdje je to potrebno. Sankcionirati vrijeđanje i diskriminaciju druge djece prema romskoj djeci. U skladu sa uzrastom djece, na času započeti razgovor o jednakosti i poštovanju drugih, bez obzira na njihovu nacionalnost ili društveni položaj.
	Razviti individualni obrazovno-pedagoški pristup za romsko dijete koje ima poteškoće sa usvajanjem znanja ili ponašanjem.	Neka romska djeca imaju problema sa savladavanjem jezika; ne treba ih obeshrabriti već im posvetiti dodatnu pažnju da savladaju jezik. U nekim slučajevima na uspjeh romske djece negativno utiče to što nisu nikad pohađali školu i što se ne ponašaju u skladu sa školskim pravilima. Razgovarati pojedinačno sa djetetom koje ima ovaj problem i tražiti pomoć od pedagoga škole ili od Roma asistenta. Podstaći svako dijete da izrazi svoje nedoumice i ohrabrujuće odgovori na njih.

2. UVOD

Od 2002. godine, obrazovanje Roma postaje jedan od prioriteta na evropskom nivou (REI, 2002), što se očituje kroz veću spremnost međunarodnih organizacija, donatora i vlada da se uključe u rješavanje siromaštva, isključenosti i diskriminacije Roma unutar regionalnog okvira međunarodne inicijative Dekada inkluzije Roma 2005-2015. Uprkos povećanim naporima usmjerenim na obrazovanje Roma u zemljama Centralne i Istočne Evrope, romska djeca se i dalje suočavaju sa poteškoćama prilikom ostvarivanja prava na obrazovanje, što u budućnosti smanjuje njihove šanse za zaposlenje i mogućnost izlaska iz začaranog kruga siromaštva. Romska djeca u samom startu nemaju istu šansu kao druga djeca, dok ih diskriminacija na svim nivoima društva dovodi do toga da žive u izolovanim i najsiromašnijim naseljima, često izloženi nepravедnim policijskim pretresima i rasističkim napadima (Amnesti International, 2006, st. 1).

2.1 *Kontekst - Romi u BiH*

Da bi se obrazovanje romske djece smjestilo u kontekst BiH, potrebno se kratko osvrnuti na situaciju u BiH obrazovanju. Sa završetkom rata i potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine, BiH je podijeljena na dva entiteta, Republiku Srpsku i Federaciju BiH, te Distrikt Brčko, pri čemu je Federacija dodatno podijeljena na deset kantona. Ovakva podjela ima ozbiljne implikacije na obrazovanje, jer je došlo do stvaranja više obrazovnih vlasti, odnosno Ministarstva obrazovanja Republike Srpske i Ministarstva obrazovanja Federacije BiH, deset kantonalnih ministarstava obrazovanja i odjela za obrazovanje Distrikta Brčko (UNDP, 2003). Ove strukture ne samo da su skupe, već i otežavaju standardizaciju praksi finansiranja škola (OECD, 2001). Osim toga, ministre u ovim

institucijama postavljaju političke stranke na osnovu nacionalnosti i političkog opredjeljenja, sa osnovnim zadatkom da brane interese svoje nacionalne grupe u obrazovanju (OSCE, 2006b; Council of Europe, 2001, u Bećirević 2006).

Pristup osnovnom obrazovanju je smanjen nakon rata, i to naročito u seoskim sredinama, a samo 4-6 posto djece se upisuje i pohađa neki vid preškolskog obrazovanja prije nego napune šest godina, kada bi, po pravilu, trebali početi pohađati obavezno osnovno obrazovanje (Save the Children Norway, 2004). Evidentni su i brojni problemi u kvaliteti obrazovanja, naročito u dodiplomskom obrazovanju nastavnika i nedostatku kontinuiranog obrazovanja nastavnika (UNDP, 2005). Uzimajući u obzir sve ove pokazatelje, jasno je da obrazovanje u BiH nije idealno, međutim, romska djeca se suočavaju sa najvećim poteškoćama jer su u najnezavidnijem položaju kako zbog siromaštva, tako zbog rasprostranjene diskriminacije. Za zemlje bivše Jugoslavije i zemlje Centralne i Istočne Evrope ovo nije nimalo nepoznato, jer su Romi oduvijek bili diskriminirani, što se ogledalo kroz pokušaje da ih se nasilno asimilira ili da se u potpunosti izoluju i da im se ospori postojanje (OSI, 2006).

Romi su najveća od 17 legalno priznatih nacionalnih manjina u BiH (OSCE, 2005), što ih čine najbrojnijom manjinom u zemlji sa oko četiri miliona stanovnika. Prema podacima Vijeća Roma, zajednica Roma u BiH broji između 80.000-100.000 osoba. Zbog nepouzdanih statistika tačan broj nije utvrđen, ali prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine u BiH, 8.864 osobe su se izjasnile kao Romi, dok su se mnogi drugi izjasnili kao Muslimani, Hrvati i Srbi kako bi izbjegli diskriminaciju (Spahic, 2005). Neki drugi izvori, naprimjer

OSCE, tvrde da je broj Roma u BiH između 30.000 i 60.000, dok romski NVO-i izlaze sa podatkom da u BiH živi 75.000- 100.000 Roma (Amnesti International, 2006).

U BiH Romi nisu pošteđeni kršenja ljudskih prava, a to je naročito bio slučaj tokom rata 1992.-1995. u područjima koja su kontrolirali bosanski Srbi (Amnesti International, st.12). Osim toga, rat je uzrokovao velike izmjene u demografiji romskih naselja. Prije rata Romi su uglavnom živjeli u istočnoj Bosni, što je sada Republika Srpska, a danas žive uglavnom u Tuzlanskom i Sarajevskom kantonu i u centralnoj i srednjoj Bosni. Veliki broj Roma nije povratio svoju predratnu imovinu ili im je uskraćena nadoknada (ERRC, 2004).

Iako je BiH ratifikovala Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina i usvojila zakon o zaštiti članova nacionalnih manjina u aprilu 2003., status Roma u BiH nije se znatno poboljšao (OSCE, 2005). Većina Roma živi u veoma lošim uvjetima i izloženi su stalnoj diskriminaciji prilikom zapošljavanja, kao i u obrazovanju. Prema podacima Helsinškog komiteta za ljudska prava, procenat zaposlenih Roma je samo 1,5 posto, a OSCE tvrdi da je nepovoljan položaj Roma u vezi sa teškim kršenjem ljudskih prava.

U sumiranju situacije može se reći da su Romi u BiH isključeni iz društva na svakom nivou. Prema ustavu, Romi ne mogu dobiti mjesto u Predsjedništvu BiH ako se izjašnjavaju kao Romi, jer tada nisu jedan od konstitutivnih naroda. Isto važi i za sve one koji se ne izjasne kao Bošnjaci, Srbi ili Hrvati. Edwards tvrdi da, uprkos tome što Dejtonski mirovni sporazum pridaje važnost zaštiti ljudskih prava, vrlo malo pažnje posvećuje se zaštiti manjinskih prava Roma u post-Dejtonskoj BiH, što je zakonski korak unazad u odnosu na prava i status koja im je garantovao ustav bivše Jugoslavije iz 1974. (Edwards, 2006, st.475). Osim toga, veoma

često Romi u BiH nemaju ni državljanstvo jer ne posjeduju lične dokumente. Izloženi su stalnoj diskriminaciji u obrazovanju, prilikom zapošljavanja, rješavanja stambenog pitanja, a nerijetko su i žrtva nasilnih napada (ERRC, 2004).

2.2 Definicija problema u obrazovnoj politici - isključenje romske djece

Ovo istraživanje se fokusira na obrazovanje romske djece, odnosno na probleme s kojima se romska djeca suočavaju u ostvarivanju pristupa na osnovno obrazovanje. Ovaj problem je prikazan i kroz istraživanje koje je provela NVO Budimo aktivni uz podršku UNICEF-a i Evropske komisije. Oni su ustanovili da 80 posto romske djece koja ne pohađaju školu zapravo žele obrazovanje. Isto istraživanje pokazuje da su siromaštvo, zajedno sa činjenicom da je i većina roditelja romske djece neobrazovana, glavna prepreka u ostvarivanju prava na obrazovanje. Osim toga, ovo istraživanje je pokazalo da i ona romska djeca koja uspiju ostvariti pristup obrazovanju, trpe fizička i verbalna maltretiranja djece ne-Roma. Nastavnici koji su učestvovali u ovom istraživanju izrazili su različite stavove - neki pozitivne prema obrazovanju Roma, a neki predrasude, ali je većina njih iznijela mišljenje da nemaju vještine koju su potrebne za ostvarivanje kvalitetnog obrazovanja romske djece.

Rezultati istraživanja studije urađene za ovo istraživanje u velikoj mjeri potvrđuju gore navedene tvrdnje. Roditelji Romi i djeca koja su učestvovala u ovoj studiji jasno su iskazali da obrazovanje za njih ima veliku važnost, što je potpunoj suprotnosti sa stavovima nekih nastavnika i šire javnosti u BiH da Romi pridaju malo važnosti obrazovanju i da zabranjuju svojoj djeci da idu u školu. Glavni razlog koji je ustanovljen ovom studijom, ali i mnogim drugim ranijim studijama (UNICEF, Save the Children) zašto romska djeca ne pohađaju školu jeste nemogućnost roditelja da plate knjige, školski pribor i prevoz do škole kad je to

potrebno. Osim toga, ako im pomoć direktno ne ponude romska udruženja i NVO-i, roditelji djece Roma ne znaju kome da se obrate za pomoć prilikom ostvarivanja pristupa obrazovanju.

U analizi situacije u obrazovanju Roma širom Evrope, organizacija Save the Children (2006) tvrdi da postoji dovoljno međunarodnih zakonskih i političkih instrumenata koji se bave pravom na obrazovanje i pitanjem manjina, ali nema dovoljno političke volje da se ovi zakoni provedu, što uzrokuje to da je većina romske djece i dalje isključena iz obrazovanja. Oспорavanje prava na obrazovanje za djecu ima strašne posljedice, jer znači osporavanje i drugih prava, dok ostvarivanje prava na obrazovanje znači zaštitu i realizaciju socijalnih i ekonomskih prava, povećanje šansi za zaposlenje, unapređenje zdravlja, stambenih i životnih uslova. U općenitom smislu obrazovanje povećava kvalitet života pojedinaca, promovira mir, demokratiju i ekonomski razvoj jedne zemlje (Save the Children, 2006).

Dakle, osnovni razlog zbog kojeg romska djeca ne pohađaju ili napuštaju školu ne krije se unutar romskih zajednica, već u nefleksibilnosti i predrasudama koje društvo izražava prema Romima. Čak i kada se preduzmu neke akcije da se ovaj problem riješi, državne strukture i škole ne preuzmu dovoljno odgovornosti, jer preovladaju predrasude koju se baziraju na stavu: *'Romi su sami krivi za to'*. Ove predrasude će kasnije biti ilustrovane kroz nekoliko primjera iz ovog istraživanja. U usvojenim politikama, kao što je NPA, dužnosti i obaveze su podijeljene između mnogo različitih agencija i organizacija, tako da se na kraju ne zna ko je odgovoran za koordiniranje akcija usmjerenih na obrazovanje romske djece. Ova studija se temelji na tvrdnji da su škole najbolje pozicionirane u društvu i lokalnoj zajednici da preuzmu koordinirajuću ulogu.

2.3 Metodologija i ograničenja studije

Istraživanje za ovu studiju provedeno je u Bosni i Hercegovini u ljeto 2006. godine.

Individualni intervjui i fokus grupe urađene su sa romskom djecom, njihovim roditeljima, nastavnicima, direktorima škola, pedagogima i predstavnicima romskih NVO-a u tri grada sa većim romskim naseljima: Sarajevo (Gorica i Čengić Vila), Tuzla (Mejdan) i Kakanj. Da bi se ostvarila što bolja saradnja sa Romima, dva predstavnika iz romskih NVO-a pomogli su u pripremama za potrebe ovog istraživanja. Njihova pomoć sastojala se u okupljanju romske djece i roditelja, lociranju one djece koja se uspješno školuju i djece koja se nisu školovala u vrijeme istraživanja, a bili su dorasli za školu. Nakon što bi učesnici dali pristanak, intervjui i razgovori u fokus grupama su se u cijelosti audio snimali, a potom, u sljedećih nekoliko dana, urađena je i transkripcija tonskog zapisa. Osim ovog istraživanja, za potrebe studije sam koristila i podatke prikupljene tokom istraživanja o inkluzivnom obrazovanju u BiH koje sam provela u aprilu i maju 2006. godine u Doboju i Sarajevu, a koje se takođe u određenoj mjeri doticalo i obrazovanja romske djece.

U odabiru učesnika upotrijebljena je tehnika koju Cohen (2000) naziva namjerno izabranim uzorkom, što je omogućilo da se uključe oni koji su najviše informirani ili kojih se ova tema najviše tiče. Polustrukturirani intervjui kao fleksibilan metod prikupljanja podataka, detaljnijeg istraživanja iskustava, motivacija i promišljanja (Dever, 2003) korišteni su u intervjuisanju predstavnika romskih NVO, direktora škola, nastavnika i pedagoga. Tokom intervjua i fokus grupa korištena su pitanja otvorenog tipa, koja ne samo da su fleksibilnija tehnika, već i omogućavaju istraživaču da detaljnije ispita temu, te da razjasni nejasnoće (Cohen, 2000). Da bi se prevazišao otpor i moguće poteškoće u istraživanju sa Romima

(Fonesca, 1995), tokom cijelog istraživanja bila je prisutna velika doza fleksibilnosti. Podaci su analizirani uz korištenje Miles & Hubermanovim (1994) uputama za '*cross case analysis*', odnosno poprečnom analizom slučajeva u kojoj su slučajevi ustvari pojedinci koji imaju slične karakteristike.

Postoji nekoliko ograničenja u ovoj studiji. Jedno od ograničenja je to što je studija rađena samo u četiri grada u BiH. Moguće je da bi se u nekim drugim gradovima zatekla nešto drugačija situacija da je istraživanje u tom smislu imalo raznovrsniji uzorak. Osim toga, studija je bazirana na intervjuima i fokus grupama, tako da su možda učesnici donekle predstavljali situaciju onako kako bi željeli da bude . U budućnosti bi se ovo moglo izbjeći studijom etnografskog tipa, u kojoj bi istraživač proveo više vremena u upoznavanju i zbližavanju sa zajednicom o kojoj istražuje, kako bi se što bolje razumjeli problemi s kojima se susreću Romi. Bez obzira na gore navedena ograničenja, ova studija je uspjela da prikaže neke od važnih tokova koji se dešavaju u obrazovanju Roma u BiH.

2.4 *Vodič kroz studiju*

Osim istraživanja na terenu, ova studija se bazira i na analizi ključnih dokumenata za obrazovanje romske djece (Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH i Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju) koji su upoređeni sa nalazima istraživanja. Uz to, detaljno je ispitano i nekoliko studija koje su objavile druge organizacije. Te studije su upoređene sa nalazima ovog istraživanja. U dijelu studije koja se bavi opisom problema dat je prikaz problema i pitanja koja su vezana za isključenost iz obrazovanja, kao i pregled osnovnih obrazovnih politika koja se dotiču obrazovanja romske djece. U dijelu u kojem se razmatraju moguće politike bit će ispitane

dvije opcije koje su sada u praksi, te treća opcija koja se predlaže kao najbolje rješenje u prevazilaženju isključenosti Roma iz obrazovanja. Razmatrane opcije su identificirane tokom terenskog istraživanja za ovu studiju i analize drugih studija i obrazovnih politika.

3. OPIS PROBLEMA

Prema publikaciji Modeli dobre prakse koju je objavio Save the Children UK (SC UK 2006), situacija u obrazovanju Roma se popravila u periodu od 2001. do 2006. godine. Pобољшanje se ogleda u povećanom broju romske djece koja se upisuju, pohađaju i završavaju osnovnu školu. Međutim, broj romske djece u srednjim školama i na univerzitetima u BiH je i dalje veoma mali. Osim toga, podaci o obrazovanju Roma s kojima SC UK i ostale organizacije raspolažu nisu prikupljeni za cijelu BiH, već samo za neke dijelove, a procedure prikupljanja podataka i praćenje pokazatelja nisu uniformni za cijelu zemlju, tako da je teško raditi poređenja (SC UK, 2006).

Studija organizacije Budimo aktivni (2005) pokazala je da nastavno osoblje nema vještine neophodne za obrazovanje Roma, a sadašnje škole nisu u stanju da ispune obrazovne potrebe romske djece. Pored toga, roditelji ne-romske djece, koji su učestvovali u istraživanju pokazali su uznemiravajući nivo predrasuda prema Romima. Polovina njih nije znala ništa o romskoj kulturi, navikama i tradiciji, a tvrdili su da Romi imaju tendenciju ka kriminalu. Većina ih je smatrala da su Romi sposobni samo za jednostavne i fizičke poslove. Za razliku od gore navedene studije, ova studija se nije bavila u tolikoj mjeri analizom stavova ne-romskog stanovništva, ali su kroz perspektivu samih Roma veoma akcentirani siromaštvo i diskriminacija s kojom se svakodnevno susreću. Na primjer, svi roditelji koji su učestvovali u istraživanju govorili su o poteškoćama s kojima su suočeni kad pokušaju

obezbijediti najosnovnije za svoju djecu: hranu, odjeću, školske knjige. Roditelji su takođe izrazili i zabrinutost zbog diskriminacije s kojom se njihova djeca nekad susreću u školi.

Jedna majka je ispričala kako svaki put kad dođe u školu zatekne svoju djevojčicu kako sama sjedi, dok su sva druga zajedno, ili je uvijek posljednja u redu kad cijeli razred ide na izlet.

3.1 Romska djeca i inkluzivno obrazovanje

Iako se uviđa da su siromaštvo, nezaposlenost i loši uvjeti života veliki problemi s kojima se Romi susreću, uz opći manjak finansiranja u obrazovanju, studija se neće detaljnije baviti tim problemima. Ova studija će se fokusirati na probleme u školama, jer se polazi od pretpostavke da pozitivne promjene na nivou škole mogu doprinijeti poboljšanju pristupa, pohađanja i boljem uspjehu romske djece. Ova pretpostavke će biti ispitana u kontekstu inkluzivnog obrazovanja.

Dok sam radila istraživanje o inkluzivnom obrazovanju 2006. godine, primijetila sam da se u BiH inkluzijom smatra samo obrazovanje djece sa lakšim fizičkim i mentalnim oštećenjima i poteškoćama. Ovo je prilično uska definicija inkluzije i toga su bili svjesni i neki nastavnici i direktori škola. Razlog zbog kojeg inicijative za inkluziju ne uzimaju u obzir romsku djecu može se razumjeti ako se problem razmotri u malo širem kontekstu. Inkluzija u BiH, kako kroz dokumente tako i kroz praktični rad utjecajnih NVO-a, uglavnom se fokusira na djecu sa posebnim potrebama, i ovakav stav je, naravno, prenesen na praksu škola. S druge strane, isključenosot Roma se pokušava riješiti na druge načine, uglavnom kroz obezbjeđivanje dodatnih sredstava za obrazovanje i prevazilaženje jezičkih prepreka. Razmatranje promjena u školama i promjena u kulturi škola kako bi se izašlo u susret obrazovnim potrebama Roma još uvijek nije na dnevnom redu ni na političkom nivou, niti na nivou škola (Becirevic, 2006).

Jasno je da stavovi nastavnika i menadžmenta škole mogu u velikom mjeri biti podrška ili prepreka inkluziji sve djece, pa i romske. Iz istraživanja koje je urađeno za ovu studiju čini se da većina onih koji se na bilo kojem nivou bave obrazovanjem u BiH ne rade dovoljno kako bi promijenili svoje uobičajene prakse i pristupe i izašli ususret obrazovnim potrebama romske djece. Budući da u većini slučajeva ne vide da se škola dovoljno zalaže da im pomogne, romska djeca i roditelji se ne mogu osjećati prihvaćeno u takvoj školi.

Pregledom dokumenata obrazovne politike utvrđeno da se problem s obrazovanjem romske djece pokušava riješiti na nekoliko načina. Međutim, interesantno je i to da se nijedna obrazovna politika ne bavi praksama na nivou škola, niti predlaže šta bi škole mogle uraditi da smanje isključenost romske djece. Istraživanje o inkluziji (Bećirević, 2006) takođe je pokazalo da nastavnici, direktori, pedagozi i defektolozi podržavaju inkluzivno obrazovanje, ali ne smatraju da su romska djeca dio inicijativa za inkluziju. Ovakvi stavovi nisu u skladu sa inkluzijom kakvu, naprimjer, zagovara jedan od vodećih autoriteta u inkluzivnom obrazovanju Tonny Booth: '...pod inkluzijom se podrazumijeva inkluzivan pristup obrazovanju i društvu u kojem se nastoji povećati učešće svih i smanjiti svi oblici diskriminacije i isključenosti' (Booth, 2005, st.1). Ovakvo viđenje inkluzije takođe je u raskoraku sa jednim od osnovnih postulata inkluzije, a to je da je inkluzivno obrazovanje zapravo jedanako inkluziji u društvu (Booth, Ainscow, Black-Hawkins, Vaughan, Shaw, 2000, u Bećirević, 2006). Protivno principima inkluzije je i to što nastavnici u BiH često nemaju dovoljno razumijevanja za način života Roma, nivo siromaštva u kojem žive Romi, niti za razmjere diskriminacije kojoj su izloženi. Osim toga, nespremni su da prilagode nastavu ili da unesu određene fleksibilnosti kako bi škola postala dostupnija romskoj djeci.

Gore navedene tvrdnje mogu se ilustrovati primjerom iz Bugarske, zemlje u kojoj živi najveći procenat Roma, čak iznad 10 posto. Naime, u posljednjih 40 godina u Bugarskoj su pokrenute različite inicijative za obrazovanje romske djece. Nažalost, ove akcije su proizvele vrlo skromne rezultate, pa je samo 10-15 posto romske djece ostvarilo prosječan školski uspjeh. Jedan od razloga je taj što opći kurikulum nije inkluzivan i prilagođen je samo za obrazovne potrebe prosječnog ili natprosječnog učenika. Uz to, škole pedagoški nisu pripremljene da rade sa romskom djecom kojima je bugarski drugi jezik. Čak i onda kada su poduzeti posebni naponi u prevazilaženju jezičke barijere, uspjeh je bio limitiran jer nastavnici nisu uzimali u obzir romsku kulturu (Kuchukov, 1994 in Tzokova & Dobrev, 2000).

3.2 Osnovne politike o obrazovanju romske djece

U februaru 2004. godine ministri obrazovanja su usvojili Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH (NPA) u kojem se predlažu načini prevazilaženja socijalnih i ekonomskih prepreke u obrazovanju Roma. Osim NPA, Program obrazovne reforme (2002) koji služi kao osnova politika za kreiranje svih drugih obrazovnih politika u BiH daje prioritet nekim međunarodnim dokumentima, kao što su Konvencija o pravima djeteta Ujedinjenih Naroda (1989) i Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve (1990). Dakle, Program obrazovne reforme, kao i drugi važni dokumenti obrazovne politike, recimo Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju (2003) i BiH Nacionalni plan akcije za Djecu 2002.-2010., naglašavaju nediskriminaciju i jednakost kao osnovu obrazovanja svakog djeteta. Međutim, izvještaj iz 2004. godine koji su uradile dvije NVO iz BiH (Naša djeca i Zdravo da ste), a koje se bave dječijim pravima, pokazuju da je stvarnost

sa pravom na obrazovanje sasvim drugačija i da je se značajan broj djece ne školuje, a to naročito važi za romsku djecu (Save the Children Norway, 2004.).

Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH (NPA) daje niz preporuka. Neke od preporuka su uvođenje podučavanja romskog jezika u škole, obezbjeđivanje besplatnog prevoza i knjiga za romsku djecu. Ostvarenje ovih ciljeva je veoma važno za unapređenje pristupa i kvaliteta obrazovanja Roma, međutim, ovi ciljevi su značajno uslovljeni lošim finansijskim stanjem u bh. obrazovanju. Osim toga, istraživanja u Bugarskoj su pokazala da romska djeca koja polaze u školu nemaju mnogo bolje jezičke vještine na romskom u odnosu na bugarski jezik, iako im je romski maternji jezik. Teškoće sa savladavanjem jezika često su uzrokovane krajnje nepovoljnim položajem u društvu i nedostatkom obrazovnih mogućnosti (Kuchukov, 1997 u Tzokova and Dobrev, 2000). Međutim, uvođenje podučavanja romskog jezika i kulture u škole je svakako nešto čemu bh. društvo treba težiti, ali nažalost, sada u BiH skoro da uopće nema učitelja Roma koji bi mogli preuzeti ovakvu ulogu. Stoga je potrebno prilagoditi školu da, u skladu sa svojim mogućnostima, na najbolji mogući način ostvari obrazovne potrebe Roma.

Dakle, nerealno je očekivati da će obrazovne vlasti i nastavno osoblje u BiH uspjeti ostvariti ciljeve koje zagovara NPA u skoroj budućnosti. Osim toga, NPA, kao i ostali dokumenti, ne bavi se praksama na nivou škola, a ako se one ne tretiraju adekvatno, neće uspjeti nijedna akcija usmjerena na obrazovanje Roma. Na primjer, NPA traži da odgovornost za implementaciju predloženih akcija uglavnom preuzmu obrazovne vlasti. Zanimljivo je da se u predloženim preporukama odgovornost skoro uopšte ne prebacuje na nivo škola, iako su škole prva instanca za obrazovanje u zajednici. Uzimajući u obzir postojeće politike, naročito

NPA, cilj ovog istraživanja jeste da proizvede dodatni niz pratećih akcija i preporuka koje će posebno biti fokusirane na praksu škola.

Postoji nekoliko kratkoročnih ciljeva koji proizilaze iz Plana akcije o obrazovnim potrebama Roma i ostalih nacionalnih manjina (NPA) koji će biti korišteni i u ovom istraživanju. NPA predlaže da se predstavnici romskih zajednica i roditelji romske djece uključe u definisanje svojih obrazovnih potreba i da aktivno učestvuju u pronalaženju načina za prevazilaženje prepreka u obrazovanju. Romima takođe treba omogućiti da definišu svoje potrebe i podržati ih u procjenjivanju onoga što je potrebno za njihovo uspješno obrazovanje (NPA).

3.3 Uspješne prakse

Ipak, pojedine škole su uspješne u obrazovanju romske djece. Pokazano je da je školovanje romske djece mnogo uspješnije u zajednicama u kojima su aktivne NVO koje se bave pitanjima Roma. Nažalost, u BiH nema mnogo zajednica u kojima su aktivne romske NVO (ERRC, 2004). Osim prevazilaženja jezičke barijere, nabavke školskih knjiga i obezbjeđivanje prevoza romskoj djeci, politike bi trebale biti jasnije u predlaganju promjena na nivou škola. Pozitivne promjene na nivou škola mogu stimulisati romsku djecu da upisuju i pohađaju školu. Na primjer, romske porodice ne obezbjeđuju adekvatnu pripremu za polazak u školu, niti mogu pomoći djeci da savladaju školsko gradivo. Prema tome, romskoj djeci je potrebna dodatna podrška da bi ustrajali u naporima da se školuju. Primjer uspješnog prevazilaženje ove prepreke daju udruženja Roma iz Tuzle koja su, uz pomoć lokalne škole, organizovala pripremne časove i podršku za grupu romske djece kako bi im pomogli da održe tempo sa ostalom djecom, dok je starijoj djeci pružena pomoć da polažu razrede koje su propustili.

Generalno govoreći, škole bi mogle biti uspješnije u smanjivanju isključenosti romske djece ako bi uvele veću fleksibilnost, prilagodile nastavu i usvojile praksu koja stavlja dijete u centar i koja odgovara djeci koja žive na drugačiji način, često u nepovoljnim okolnostima. Šta tačno škole trebaju uraditi i promijeniti nije dovoljno istraženo. Potpuna analiza toga šta čini jednu školu uspješnom a drugu neuspješnom u obrazovanju romske djece zahtijeva dodatno istaživanje. Do tada mogu poslužiti nalazi ove studije koja je prepoznala nekoliko faktora uspješnosti i neuspješnosti škola. Pregled literature iz drugih zemalja mogao bi dodatno rasvijetliti ovo pitanje. Međutim, uzimajući u obzir specifičnosti bh. konteksta, neophodna su kontinuirana istraživanja o uspješnim praksama škola.

3.4 Ključne teme i pitanja o obrazovanju koja su identificirana u ovoj studiji

Nakon analize pojedinačnih intervjua i fokus grupa, identificirano je nekoliko ključnih tema i pitanja koja su važna za obrazovanje Roma i to će biti detaljnije elaborirano u ovom dijelu. Ova pitanja su takođe spomenuta i u drugim studijama te u Planu akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH.

Romski jezik: Kad je u pitanju romski jezik, djeca koja su učestvovala u ovoj studiji kažu da uopće ne govore dobro romski i da romski nije jezik koji oni inače koriste. Osim toga, rekli su da odsustvo romskog jezika u školi nije razlog zašto oni nekad ne pohađaju školu, kao što se ranije mislilo. Ustvari, ni djeca ni njihovi roditelji ne koriste romski u međusobnoj komunikaciji.

'...mi stariji griješimo ovo oko našeg jezika, zato što kod kuće ne koristimo romski ni 1 posto i zato naša djeca ne znaju taj jezik!' (Roditelji).

Ipak, u odgovorima djece i roditelja bila je evidentna želja za očuvanjem romske tradicije. Kad je djeci postavljeno pitanje šta bi voljeli da uče u školi, rekli su romski jezik. U razgovoru su dalje pojasnili da bi voljeli da uče romski jezik jer je to tradicionalno jezik Roma, i da oni misle da bi na taj način očuvali tradiciju Roma, iako posljednje dvije-tri generacije znatno manje koriste taj jezik.

Diskriminacija: Prema riječima roditelja, djece i predstavnika romskih udruženja, diskriminacija prema Romima smanjena je u posljednjih godina. U tom smislu su, na primjer u Tuzli, bili puni hvale za osoblje škole i direktoricu. Tamo gdje su identificirane uspješne prakse, direktori škola i pedagozi su također govorili o jednakosti, podržavanju romske djece, ističući koliko je važno da se iz školske prakse izbaci svaka diskriminacija prema romskoj djeci. Ipak, diskriminacija se pojavila kad su djeca u fokus grupama počela da govore o tome kako se nekad osjećaju u školi. Da diskriminacija i dalje postoji postalo je naročito jasno kada su govorili o osjećaju da su nekad isključeni.

Obrazovne i pedagoške metode u radu s romskom djecom: Kroz razgovor sa nastavnicima, direktorima i pedagozima o specifičnostima s kojima se oni susreću u obrazovanju romske djece pojavilo se nekoliko tema. Oni su bili mišljenja da romska djece ne trebaju neki izvanredni, niti specifično izrađeni nastavni i pedagoški pristup, ali su se složili da je za uspješno obrazovanje romske djece neophodna fleksibilnost. Prema njihovim riječima, dobar nastavnik može postići tu fleksibilnost bez nekih poteškoća.

Direktorica osnovne škole u Tuzli je to ovako objasnila:

'Njima je potrebno malo više ljubavi i pažnje... kada tek dođu u školu moramo dosta raditi na socijalizaciji mlađe djece. Što se tiče obrazovanja u starijim razredim, imaju više poteškoća zbog težih predmeta, matematike i fizike, i na to treba obratiti pažnju.'

U vezi sa poteškoćama koju romska djeca imaju sa bosanskim jezikom direktor osnovne škole u Sarajevu izrazio je sljedeći stav:

'Nastavnici trebaju imati strpljenja. Neka romska djeca ne znaju jezik dovoljno dobro. U ovoj školi učitelji maternjeg jezika znaju da ne trebaju biti strogi prema greškama koje prave romska djeca. Lako je reći, ne govoriš i ne pišeš ispravno i oboriću te...'

Odgovornosti škola: roditelji i predstavnici NVO-a su više navrata pohvalno govorili o radu direktorice iz Tuzle, koja je poduzela izuzetne napore da dovede romsku djecu u školu. Ova direktorica praktikuje da ode u posjetu porodici ako dijete prekine školovanje. Osim toga, poznata je i po tome što će se zaustaviti na ulici i pokušati nagovoriti djecu koja prose da dođu u školu. Direktor osnovne škole u Sarajevu je takođe pokazao senzibilitet za poteškoće s kojima se Romi susreću, naglašavajući da je važno pokazati toleranciju prema obrazovnom progresu romske djece, ali da treba prepoznati i kada imaju poteškoće sa troškovima kao što su knjige i pribor. Naglasio je da se stav nastavnika mijenja i da sada s manje otpora prihvataju odgovornost za romsku djecu i više se trude da ih uključe. Ovaj direktor je jasno pokazao da poznaje romsku kulturu, način života, čak je i poznao porijeklo romskih obitelji u njegovoj okolini. Ovakavi pristupi su u skladu sa idejom inkluzije o koju neki zagovaraju (Allan, 1999, 2000), odnosno da je inkluzija etički projekat i odgovornost svih nas, te da je to neprekidna želja za promjenom koja zahtijeva da prepoznamo kada i sami učestvujemo u stvaranju nepravdi i isključivanja.

Situacija se popravila: Roditelji, nastavnici, direktori i predstavnici NVO-a su u nekoliko navrata naglasili da se posljednjih godina situacija u vezi sa obrazovanjem Roma popravila. Predstavnik romskog udruženja naglasio je da se odnos prema Romima generalno poboljšava. On je ovo opisao dajući primjer kako je nekad bilo nezamislivo da Rome primi ministar, a sada on kao predstavnik romskog udruženja učestvuje na sastancima koja se tiču obrazovanja Roma i razgovara s ministrom.

Učešće Roma u izradi politika obrazovanja: Identificirano je nekoliko primjera učešća Roma u izradi obrazovnih politika, a to se naročito odnosilo na predstavnike romskih udruženja. Međutim, teško je reći da li baš taj jedan predstavnik Roma adekvatno predstavlja niz problema s kojima se Romi susreću. Osim toga, romska udruženja (što nekad znači samo jedna osoba) često su odgovorna za preraspodjelu pomoći za cijelu romsku zajednicu, tako da se nekad dogodi da pomoć ne stigne do onih kojima je najpotrebnija. Kada je u pitanju učešće roditelja, oni ponekad učestvuju, ali samo na nivou škole, ali ne i na nivou izrade državnih politika koje se tiču obrazovanja Roma. Jedan primjer gdje romske potrebe možda nisu pravilno interpretirane jeste prenaplašavanje potrebe za uvođenjem podučavanja romskog jezika u škole u politikama međunarodnih organizacija i u NPA. Interesantno je da se u razgovoru s djecom i roditeljima nedostatak romskog jezika u školama nije nijednom pojavio kao razlog zašto djeca ne idu u školu, ali, kao što je ranije rečeno, jesu izrazili želju da uče romski jezik da bi očuvali tradiciju.

4. ISPITIVANJE RAZLIČITIH OBRAZOVNIH POLITIKA

Ono što je prezentirano u ovoj studiji, odnosno zaključci o problemima vezanim za obrazovanje romske djece i načinima kako ih prevazići, proizašli su iz razgovora sa onima koji su najdirektnije uključeni u obrazovanje Roma i koji svakodnevno rješavaju te iste probleme. Osim toga, ova studije je poslužila i da se prenesu viđenja romske djece i roditelja i da se uzme u obzir i njihovo mišljenje u davanju prijedloga kako da se riješe ovi problemi, kao i nastavnika koji imaju najviše iskustva sa obrazovanjem romske djece. Razgovor sa praktičarima, odnosno direktorima škola, nastavnicima i pedagozima omogućio je da se prodiskutuje nekoliko opcija i da se ukaže na neke nerealistične prijedloge koje daje NPA.

U ovom dijelu bit će ispitane tri različite obrazovne politike usmjerene na romsku djecu. Vlada i javnost već su prihvatili neke od ovih opcija prije nego su izložene javnoj debati, a to se konkretno odnosi na NPA. Ispitivanje ove tri različite opcije bit će bazirano na situaciji koju sam zatekla dok sam radila istraživanje za ovu studiju u ljeto 2006. godine i ranije pomenuto istraživanje o inkluziji u proljeće 2006. godine, ali ću se takođe osvrnuti na raspoloživu literaturu.

4.1 Opcija 1: trenutna obrazovna politika koju predlaže NPA, a u kojoj škole nemaju nikakvu odgovornost

U februaru 2004. godine Vijeće ministara BiH usvojilo je Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini (NPA) u kojem se predlaže niz mjera koje će biti poduzete kako bi se prevazišle društvene i ekonomske prepreke u obrazovanju romske djece. NPA u velikoj mjeri zastupa ono što tvrde međunarodne organizacije a to je sljedeće: romska djeca u velikoj mjeri ne pohađaju osnovnu školu zbog siromaštva, diskriminacije, kao i nedostatka romskog jezika i kulture u

školama (Save the Children 2006, OSCE 2006, NPA, 2004). Na primjer, NPA, kao i prijedlozi za obrazovne politike koji dolaze iz međunarodnih organizacija tvrde da povećanje sredstava i uvođenje podučavanja romskog jezika i kulture u škole predstavljaju osnovne komponente u rješavanju ovog problema. U razgovoru s djecom i roditeljima tokom istraživanja za ovu studiju razgovarala sam i o pitanju romskog jezika. Interesantno je da nijedno romsko dijete s kojim sam razgovarala u Tuzli i Kaknju nije govorilo romski, nego bosanski jezik. Međutim, primijećeno je da njihov nivo bosanskog jezika zavisi od obrazovnog nivoa na kojem su bili u tom momentu. Djeca koja nisu nikad išla u školu su imala poteškoće u izražavanju svojih stavova, dok ovo nije bio problem za djecu koja su se školovala. Djeca su bila mišljenja da bi bilo dobro da se učenje romskog organizuje negdje u zajednici ili kao vannastavna aktivnost u školi. U ovom trenutku, a vjerovatno i u nekoliko narednih godina, njihov prijedlog ima dosta smisla. Uvođenje podučavanja romskog jezika u škole u BiH je u ovom času je nemoguće jer postoji možda samo nekoliko ljudi koji bi mogli podučavati romski, a njih je premalo da ispune potrebe velikog broja škola.

Kao drugi cilj NPA predlaže uklanjanje finansijskih i administrativnih prepreka kako bi se povećao upis i završavanje osnovne škole u populaciji romske djece. Ispunjenje ovog cilja bi u velikoj mjeri pomoglo uključivanje romske djece, jer je utvrđeno da najveću prepreku u pohađanju škole predstavlja nemogućnost roditelja da plate knjige, školski pribor i neophodnu odjeću i obuću za svoju djecu. Kao što je već rečeno u opisu problema, većina roditelja Roma su nezaposleni i malo je vjerovatno da će se ova situacija promijeniti u skoroj budućnosti, dakle, finansijska podrška za obrazovanje romske djece je preduslov ako se im se želi omogućiti pristup obrazovanju.

Iako su svi koji su učestovali u istraživanju izrekli veoma pozitivne stavove o ovom dijelu NPA, nastojanja da se ovaj cilj ostvari u praksi opterećena su brojnim problemima. Jedan od razloga zašto je to tako teško jeste to što NPA za ispunjenje ovog cilja daje odgovornost entitetskim i kantonalnim ministarstvima socijalne skrbi, obrazovanja i općinskim vlastima. To što odgovornost nije data jednom određenom tijelu već je nejasno podijeljena između više njih, smanjuje odgovornost u cjelini i dovodi do zabune na početku školske godine, jer se ne zna koje bi ministarstvo trebalo da dodijeli koju vrstu pomoći. Osim toga, predstavnici romskih udruženja izrazili su zabrinutost jer su ministarstva obrazovanja jako spora u ispunjavanju obećanja, iako su im u posljednje dvije godine dodjeljivana sredstva za obrazovanje Roma. Čini se da problem ovdje ne leži toliko u manjku sredstava, već u neefikasnom i lošem rukovođenju i distribuciji sredstava. To dovodi do situacije u kojoj se knjige i školski pribor kasno isporučuju, što u samom startu demoralizuje romsku djecu. Takođe veoma često distribucija knjiga padne na teret romskim udruženjima koja nemaju dovoljno kapaciteta i podrške da to efikasno koordiniraju.

U NPA, kao vodećoj politici za obrazovanje Roma, nikakva odgovornost se ne daje školama, iako škole po prirodi stvari u društvu imaju ključnu ulogu u obrazovanju djece. Uprkos predloženim politikama, tokom istraživanja prepoznate su neke prakse koje su izgledale kao da su se razvile prirodno, u skladu sa potrebom zajednice. Istraživanjem je utvrđeno da u različitim školama postoje različite prakse te da one škole koje su otvorene za obrazovanje Roma preuzimaju odgovornost i nalaze razne načine da prevaziđu prepreke. Na primjer, škola u Tuzli blisko saraduje sa udruženjem Roma u obezbjeđivanju knjiga i školskog pribora. Na ovaj način pojačana je saradnja između škola, roditelja i udruženja Roma i oni se ujedinjuju u naporima i odgovornostima u prevazilaženju različitih problema. S druge strane,

djeca znaju da se od njih očekuje da dolaze u školu ako žele da dobiju pomoć, dok se od roditelja se očekuje da sarađaju sa pedagozima i nastavnicima. U takvim školama direktori koji su prihvatili odgovornost za obrazovanje Roma ispituju razne načine kako bi riješili neke od problema.

Da škole postižu više uspjeha kad preduzmu odgovornost pokazano je još kroz jedan primjer iz Tuzle. Nastavnici i direktorica aktivno rade na tome da lociraju mjesta u zajednici iz kojih bi mogli dobiti pomoć za obrazovanje Roma, odnosno traže pomoć iz nekoliko izvora, umjesto da se oslanjaju samo na jedan. Ovakva predanost direktora i nastavnika prepoznata je od strane djece i roditelja. Ona dovodi do smanjenja nepovjerenja koje Romi imaju prema ne-Romima, naročito onima koji imaju vodeće funkcije u zajednici. Osim toga, direktor škole je osoba koja ima uticaj u zajednici i stoga ima više šansi da obezbijedi sredstava iz različitih izvora, nego što bi mogao predstavnik romske zajednice. Prema tome, saradnja udruženja Roma i škole je neophodna ako se želi postići veća uključenost romske djece.

U sarajevskim školama Čengić Vila i Gorica direktori i pedagozi tvrde da su uvijek imali uspjeha u obrazovanju Roma. Ključ njihovog uspjeha leži u saradnji sa romskom zajednicom te u tome što aktivno rade na smanjivanju svih oblika diskriminacije u školi. U tom smislu, direktor škole, kao osoba od autoriteta, treba da zauzme stav da se romska djeca neće odvajati od druge djece i da će im biti pružena potrebna pažnja. U ovim školama su istakli koliko je važno uključiti Roma asistenta, jer je to osoba koju romska zajednica prepoznaje i uvažava. Osim toga, asistent Rom djeluje kao posrednik između Roma i škole i aktivno podstiče romsku djecu da ne odustaju od svog prava na obrazovanje. Uprave ovih škola su

takođe aktivne u obezbjeđivanju podrške od opštine i međunarodnih NVO-a za nabavku knjiga i školskog pribora.

Nažalost, nisu sve škole otvorene za obrazovanje romske djece. Tokom istraživanja o inkluziji neki pedagozi, direktori i nastavnici pokazali su nerazumijevanje za obrazovne potrebe Roma, često navodeći romski način života i navike kao osnovne probleme u obrazovanju Roma. Nerijetko su izraženi ovakvi stavovi: *'nije njih briga za školu, propuštaju časove pa onda ne mogu da savladaju gradivo... njima je važnije da idu okolo i rade' (nastavnik).*

Okrivljivanje Roma za probleme u obrazovanju neki su ovako formulisali: *'U našim razredima imamo dosta Roma, ali imamo i dosta problema s njima jer su roditelji neodgovorni i ne šalju ih u školu... nisu oni isključeni, oni sami sebe isključuju' (defektolog).*

Ova škola se pokazala neuspješnom u obrazovanju romske djece. Nastavnici su u nekoliko navrata pokazali da su svjesni da veliko broj romske djece ne pohađa školu, ali ni u jednom nisu trenutku pokazali svijest o praksama u njihovoj školi koje sistematski isključuju romsku djecu.

U zaključku diskusije o obrazovnoj politici koju zagovara NPA može se reći da ovaj plan zagovara provođenje nekih neophodnih mjera kao što su povećanje sredstava za obrazovanje Roma i podizanje svijesti o obrazovanju ove manjinske grupe. Međutim, osnovni problem sa NPA je taj što se uopšte ne bavi pojedničnim školama. Gore navedeni primjeri su dati da bi se pokazalo koliku važnost imaju pojedinačne škole. Svi naponi bit će uzaludni ukoliko škole nastave sa diskriminacijom i ne prihvate odgovornost za obrazovanje romske djece, čak i ako se povećaju sredstva za obrazovanje romske djece. S druge strane, ako škole prepoznaju svoje prakse koje isključuju romsku djecu i ako im se ponudi podrška da te prakse promijene,

postoji šansa da će se unaprijediti situacija sa obrazovanjem Roma, kao što je prikazano kroz nekoliko pozitivnih primjera.

4.2 Opcija 2: NVO-i preuzimaju odgovornost za obrazovanje romske djece

Broj međunarodnih organizacija i NVO-a u BiH znatno se povećao tokom i nakon rata.

Neke od ovih organizacija uglavnom temelje svoj rad na principima ljudskih prava, a jedan od vidova njihovog rada je pružanje podrške ugroženim grupama. Neke od najpoznatijih

međunarodnih NVO-a i organizacija koje se bave pitanjem obrazovanja romske djece su:

UNICEF, Save the Children, Open Society Fund i OSCE. Rad ovih organizacija i uticaj koji imaju evidentno su donijeli brojne pozitivne rezultate, dok je progres u nekim oblastima očigledan. Među ovim promjenama su povećana svijest o ljudskim i dječijim pravima, dok učešće djece i odraslih građana postaje sve prihvaćenija praksa.

Osim toga, veće međunarodne organizacije podržavaju lokalne NVO ili vladina tijela, što se ogleda dodjeljivanju sredstava za različite projekte i aktivnosti, ali i u jačanju kapaciteta domaćih struktura. Save the Children UK i UNICEF su zajedno sa domaćim partnerskim organizacijama ostvarili velike uspjehe u povećanju broja romske djece koja pohađaju školu, ali su i u velikoj mjeri i skrenuli pažnju na važnost obrazovanja romske djece.

Save the Children UK, zajedno sa svojim partnerskim organizacijama Budi moj prijatelj, Zemlja djece i Zdravo da ste, organizuje pripremne časove, razvija promotivne materijale, unapređuje direktan rad sa djecom i radi na promjeni politika. U zajednicama u kojima su radili upis se povećao sa 20 na 89 posto tokom implementacije projekta (Save the Children, 2006).

Tokom ovog istraživanja učesnici su često spominjali SC UK, UNICEF i OSF, pozivajući se na neke prakse koje su uvele ove organizacije. Iz toga je jasno da će se neke inicijative održati, a obuke za nastavnike koje su obezbijedile ove organizacije imati odjeka na praksu duže vrijeme. Naravno, za zemlju koja nema dovoljno sredstava najlakše je potpisati različite memorandume saradnje i prepustiti odgovornost NVO-ima. Ipak, oslanjanje na NVO-e da u trajnom smislu pokreću akcije i rješavaju probleme predstavlja jako lošu politiku.

Prebacivanje odgovornosti za obrazovanje Roma na romske asocijacije bez da se i škole aktivno uključe u rješavanje problema, stavlja Rome u poziciju 'outsidera' i smanjuje njihovo poverenje prema menadžentu škola i nastavnicima.

Tokom ovog istraživanja zaključeno je da se neke prakse koje su pokrenuli NVO-i nisu održale, naročiti zbog toga što lokalni NVO-i zavise od neizvjesnog finansiranja, pa često moraju da prekinu rad. S druge strane, veće međunarodne organizacije rade po cijelom svijetu i svake godine smanjuju finansiranje za BiH kako bi povećali podršku zemljama koje su većoj krizi. Prema tome, domaće vlasti će morati pronaći načine kako da smanje isključenost romske djece iz obrazovanja u skladu sa postojećim resursima i unutar sadašnjeg sistema obrazovanja, bez pretjeranog oslanjanja na NVO-e i međunarodne organizacije.

4.3 Opcija 3: Škole i lokalna zajednica preuzimaju odgovornost za obrazovanje romske djece

Opcije obrazovnih politika koje su do sada diskutovane u ovoj studiji ne pridaju važnost školama niti predlažu akcije koje se mogu poduzeti na nivou škola kako bi smanjila isključenost romske djece. Osnovna tvrdnja ove studije jeste da je ovakav pristup pogrešan i da će obrazovne politike u budućnosti morati staviti školu u centar nastojanja da se ispune

obrazovne potrebe romske djece. U sljedećem dijelu bit će predložena opcija za obrazovnu politiku prema kojoj se škole pozivaju da preuzmu više odgovornosti, ne samo u obezbjeđivanju obrazovanja za prosječne učenike, već i da prilagode poučavanje i školsku klimu tako da mogu izaći ususret obrazovnim potrebama raznolike populacije djece.

Ova opcija podrazumijeva da škole imaju veću odgovornost u razvijanju mreže unutar zajednice, te u mapiranju mogućih resursa u užoj i široj zajednici koji se mogu upotrijebiti za obezbjeđivanje knjiga, školskog pribora i prevoza za djecu kada je to potrebno. Ova opcija nije u suprotnosti sa obrazovnom politikom koju predlaže NPA, zapravo, ova opcija dodatno jača NPA tako što daje značajno mjesto školama i pojašnjava ulogu škola, što je u NPA propušteno. Ova opcija može poslužiti kao dodatak sadašnjim propisima i akcionim planovima. Ovdje je važno istaći da ova opcija ne zagovara zakonske promjene niti iziskuje dodatna sredstva. Umjesto toga, dat će jasne smjernice o mehanizmima pružanja podrške u obrazovanju romske djece i u stvaranju inkluzivnijih kultura škola. U dijelu koji slijedi ova opcija će biti elaborirana kroz predlaganje uloga koje škole mogu poduzeti u prevazilaženju osnovnih prepreka za uključenje romske djece, šta škole konkretno mogu uraditi sa svoje strane da obezbijede knjige i prevoz, da angažuju asistenta Roma i da prilagode kulturu škole.

Obezbjeđivanje knjiga i prevoza

Praktični pristup koji daje pozitivne rezultate identificiran je u nekoliko škola koje su učestvovala u istraživanju, a ogleda se u predanosti direktora da nabavi knjige i školski pribor za romsku djecu, ali i za ne-romsku djecu koja dolaze iz socijalno ugroženih porodica. U ovim školama su direktor, pedagozi i nastavnici bili upoznati sa brojem romske djece koja žive u naseljima koja gravitiraju njihovoj školi i tražili su načine kako da uključe ovu djecu.

Na osnovu primjera iz ovih škola, obrazovna politika koju predlaže ova studija smatra da se škole trebaju više otvoriti za saradnju sa roditeljima Romima, romskim udruženjima, međunarodnim organizacijama i vladinim strukturama. Predlaže se da, prije početka školske godine, menadžment škola pokuša stupiti u kontakt sa romskim udruženjem ili NVO-om kako bi razmijenili raspoložive podatke i usaglasili strategiju o tome šta je potrebno poduzeti i gdje tražiti pomoć. Ako podrška za obezbjeđivanje knjiga ne dođe iz ministarstva obrazovanja ili ako podrška ministarstva nije dovoljna, onda se predlaže da direktor škole pokuša obezbijediti pomoć od opštine ili međunarodnih organizacija.

Rom asistent

Osoblje škola koje su učestvovala u ovom istraživanju tvrdi da pomoć asistenta Roma povećava uključanje romske djece. Ista iskustva u projektima o obrazovanju Roma zabilježili su i u Save the Children UK (2006). Ova praksa bila bi još uspješnija da je asistent Rom stalno zaposlen u školi, sa punim ili pola radnog vremena. Uloga asistenata Roma bi tada bila da kontinuirano radi na povezivanju romske zajednice i škole. Asistent Rom bi takođe imao odgovornost da uradi procjenu prije početka školske godine i ustanovi broj romske djece koja su dorasla za upis u školu u naseljima koja gravitiraju toj školi. Zatim bi asistent Rom prenio ove podatke menadžmentu škole koji bi potom napravio okvirnu projekciju iznosa koji je potreban za kupovinu knjiga i školskog pribora. Onda bi škola sa ovom finansijskom konstrukcijom u avgustu, prije početka školske godine, aplicirala za finansiranje kod općine. Ako općina ne može obezbijediti sva sredstva, škola se tada obraća međunarodnim organizacijama, NVO-ima ili centrima za socijalni rad. Na ovaj način škole preuzimaju odgovornost, koordiniraju napore i stvaraju održiva rješenja i prakse. Ova praksa je identificirana u jednoj školi u Sarajevu koja ima iskustvo sa obrazovanjem romske djece od

1960. godine. Bitno je naglasiti da asistent Rom neće biti potreban u svim školama, nego samo u onima kojima gravitira značajnija populacija Roma. Osim toga, dvije-tri škole se mogu udružiti u obezbjeđivanju plate za jednog asistenta Roma kako bi smanjile troškove.

Kultura škola

Tokom istraživanja primijećeno je da se vrijednosti koje pokaže menadžment škole reflektuju na cjelokupno osoblje škole koje je pokazalo fleksibilnost u podučavanju i spremnost da izađu ususret pedagoškim potrebama romske djece. Tokom razgovora nastavnici i pedagozi su istakli da obrazovanje romske djece ne zahtijeva nikakav poseban pristup ni metode. Prema njihovim riječima, obrazovanje romske djece zahtijeva fleksibilnost, razumijevanje i poklanjanje malo više pažnje romskoj djeci. Takođe, osoblje škole ima značajnu ulogu u rješavanju svih vrsta diskriminacije u školi, jer diskriminacija povređuje romsku djecu i čini ih da se ne osjećaju dobrodošli u školi. Rješavanje problema diskriminacije ne zahtijeva nikakav poseban program, nego jednostavno isticanje da su različitosti dobrodošle i da je to nešto što trebamo uvažavati, a ne koristiti jedni protiv drugih. U slučaju fizičkog ili verbalnog maltretiranja, nastavnik, direktor i pedagog treba da osude takvo ponašanje i da pokažu da se ono neće ni u kojem slučaju tolerisati.

Na primjer, nastavnici na časovima mogu podsjetiti djecu o važnosti jednakosti i razvijanja prijateljstva sa djecom iz manjinskih skupina i koja su po nekim karakteristikama različita od njih. To isto važno je promovisati i kod roditelja ne-romske djece. Direktor škole i nastavnici su osobe koje uživaju poštovanje u zajednici i jako je važno da oni svojim primjerom pokažu da je inkluzija romske djece i Roma, kako u školu tako u cijelo društvo, zapravo korisna za sve nas. Naravno, ovakva praksa ne zahtijeva nikakva dodatna sredstva. Osim toga, ove

prakse su refleksija inkluzivne orijentacije škole, a ostvarivanje inkluzije na ovaj način, tj. putem preuzimanje odgovornosti za svu djecu i sistematsko mijenjanje kultura škola, predstavlja praksu koja je mnogo lakše održiva nego jednokratni programi međunarodnih organizacija ili zakonski akti koje nameće vlada.

Škole trebaju proaktivni pristup

Opcija obrazovne politike koja se ovdje zagovara proizašla je iz istraživanja urađenog u tu svrhu. Ona se temelji i kombinuje prakse koje su identificirane u školama u BiH, dakle predstavlja nešto što je sasvim realno izvodljivo. Neke od škola su postigle značajne rezultate u obrazovanju romske djece, što su potvrdila sama djeca potvrdila, njihovi roditelji i predstavnici romskih udruženja. Pokazalo se da uspješne prakse u velikoj mjeri zavise od direktora škole koji, ako je osoba posvećena obrazovanju romske djece, može znatno unaprijediti situaciju. U ovim školama ostvarena je uspješna saradnja između roditelja i škole. Pokazalo se da ove škole imaju proaktivan pristup, što nije slučaj sa školama koje su manje uspješne u obrazovanju romske djece.

5. PREPORUKE I ZAKLJUČAK

U ovoj studiji ispitane su tri obrazovne politike koje se odnose na obrazovanje romske djece. Zaključeno je da su prve dvije ispitane opcije, tj. NPA i prepuštanje odgovornosti za obrazovanje romske djece NVO-ima, neefikasne jer ne stavljaju školu u centar inkluzije romske djece. Treća predložena opcija je istovremeno i najrealističnija. To je opcija koja je u skladu sa kontekstom u BiH i koja predlaže da škole preuzmu vodeću ulogu u obrazovanju romske djece. Ova opcija se temelji na uspješnim primjerima koji su identificirani tokom

istraživanja za ovu studiju i u skladu je sa osnovnim principima inkluzivnog obrazovanja. Ako ova obrazovna politika bude prihvaćena, pruža priliku da poveća inkluziju romske djece i osigura razvoj fleksibilnijeg i prilagođenijeg sistema obrazovanja. U inkluzivnom obrazovanju se smatra da resursi postoje, samo ih treba pokrenuti i otključati (Stubbs, 2002). Ispod je opisano nekoliko praktičnih preporuka za primjenu ove opcije.

5.1 Kako pokrenuti ovu obrazovnu politiku

Uspješno provođenje ove opcije u velikoj mjeri zavisi od predanosti direktora i osoblja škole. Neprovođenje ove opcije neće imati nikakve zakonske reperkusije po školu, jer se smatra da će blaži način podsticanja škola da preuzmu odgovornost dati bolje osnove za provođenje ove opcije. Ove blaže načine trebali bi primjenjivati svi važniji 'igrači' u oblasti, a to su kantonalna ministarstva obrazovanja, OSCE, Save the Children, UNICEF, OSF, te fakulteti i akademije za obrazovanje nastavnika. Organizacije koje pružaju podršku školama neće prekinuti tu podršku ako škola prihvati ovu opciju, naprotiv, nastavit će ih podržavati, ali će škole preuzeti jaču koordinirajuću ulogu.

Unutar ove opcije škole će imati obavezu da, kada je potrebno, kontaktiraju ministarstva, međunarodne organizacije i općinu, te da zahtijevaju podršku u obezbjeđivanju knjiga i školskog pribora za djecu iz socijalno ugroženih porodica. Na ovaj način će se smanjiti konfuzija oko toga ko je zapravo odgovoran. Sredstva za podršku djeci iz socijalno ugroženih porodica mogu biti prebačena u budžet općina, a onda škole mogu svake godine aplicirati za određena sredstava u skladu sa potrebama koje imaju. U nekim mjestima općine već sarađuju sa školama na sličan način. Osim toga, od direktora škola bi se zahtijevalo da izvijesti kantonalno ministarstvo obrazovanja o tome koliko je romske djece uključeno i koje

korake škola poduzima. Inspektor obrazovanja bio bi zadužen da prati progres uključenja romske djece svake godine.

5.2 Kako postići da ova opcija zaživi

Ova opcija ima realne šanse da zaživi jer ovakva praksa već postoji u nekim školama. Za početak, kantonalni ministri obrazovanja imali bi ulogu da sa sastanu sa direktorima škola i da izlože ovu opciju. Trenutno je pogodan momenat da ova opcija zaživi, jer se na više nivoa od strane međunarodnih organizacija i organizacija za ljudska prava zagovara veće uključivanje Roma u obrazovanje. Ako ova opcija zaživi, romska djeca u BiH će imati isti tretman kao i druga djeca koja dolaze iz siromašnih porodica, a ne kao 'outsiders'. Osim toga, OSCE i druge organizacije već imaju neke podatke o broju romske djece i naseljima u kojima žive, pa bi ova opcija zahtijevala da prenesu i podijele svoje znanje sa ministarstvima obrazovanja koja bi objedinila raspoložive podatke i koristila ih kao polaznu informaciju. Uz to, upute o inkluziju romske djece u vidu 'bookleta' trebale bi se distribuirati svim školama, a naročito onim koje su u blizini romskih naselja. Ovaj booklet bi sadržavao informacije o romskoj zajednici i pružao praktične upute o tome šta menadžment i nastavnici škola mogu uraditi sa svoje strane da prilagode kulturu škole i romskoj djeci. Ovaj booklet bi sačinile organizacije koje imaju iskustva u obrazovanju romske djece.

Zaključak

Bosna i Hercegovina se predugo oslanjala na vanjske utjecaje pri rješavanju različitih problema u društvu, pa tako i u obrazovanju Roma. U vrijeme krize vanjski uticaju su bili itekako dobrodošli, jer se dešavalo da pokrenu promjene i postignu trajne rezultate.

Međutim, sada je BiH u poziciji kada se trebaju početi koristiti domaći resursi i znanja kako bi se održale započete reforme i izgradilo prosperitetnije društvo.

Ako se nastavi diskriminacija u obrazovanju, Romi nikada neće dobiti šansu da izbore sa siromaštvom i deprivacijom u kojoj žive. Najsigurniji način da se pomogne Romima da izađu iz siromaštva jeste da im se obezbijedi pristup inkluzivnom i relevantnom obrazovanju.

Postizanje inkluzivnog obrazovanja je trajni proces koji treba započeti od škola i zajednica ako želimo da u potpunosti usvojimo takav sistem i da ga dalje unapređujemo. Ako škole prihvate inkluzivne vrijednosti i principe, bit će uspješnije u obrazovanju romske djece i prevazilaženju prepreka koje se postavljaju pred bilo koju marginaliziranu grupu u društvu. Na osnovu ovih pretpostavki i procjene trenutne situacije, predlažem ozbiljno razmaranje obrazovne politike u kojoj će škole biti smještene u centar unapređenja pristupa i kvaliteta obrazovanja.

6. LITERATURA

Allan, J (1999) Actively Seeking Inclusion-Pupils with Special Needs in Mainstream Schools, London, Falmer Press

Allan, J (2006) 'The repetition of exclusion', International Journal of Inclusive Education, 10 (2-3), 121-133.

Amnesty International (2006) False starts: The exclusion of Romani children from primary education in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slovenia

Becirevic, M (2006) Exploring the meanings of inclusive education in Bosnia and Herzegovina: key stakeholders perspectives on policy and practice. Unpublished MPhil thesis

Booth, T (2005) Keeping the Future Alive: Putting Inclusive Values into Education and Society? Paper presented at North-South Dialogue Conference, Delhi, March 2005

Booth, T & Ainscow, M & Black-Hawkins, K & Vaughan, M & Shaw, L (2000) Index for Inclusion: developing learning and participation in schools, Centre for Studies on Inclusive Education

Cohen, L & Manion, L & Morrison, K (2000) Research Methods in Education, fifth edition, London, RoutledgeFalmer

Drever, E (2003) Using Semi-structured Interviews in Small Scale Research: a teachers guide, The SCRE Centre, University of Glasgow

Decade of Roma Inclusion 2005-2015, retrieved from World Wide Web February 2007: <http://www.romadecade.org/>

Edwards, (2005) New Roma Rights Legislation in Bosnia and Herzegovina: Positive, Negative or Indifferent? The International Journal of Human Rights Vol. 9, No. 4, pp. 465–478

ERRC- European Roma Right Centre (2004) The Non-Constituents, Rights Deprivation of Roma in Post-genocide Bosnia and Herzegovina; Country Report, series No3. 2004

Government of BiH (2003) Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina, Official Gazette of Bosnia and Herzegovina, No 18/03.

Helsinki Committee for Human Rights (2005). Report on B&H, 2005

Huberman, M & Miles, M (1994) Data Management and Analysis Methods, in N. Denzin & Y. Lincoln (Eds), Handbook of Qualitative Research, London, Sage Publications, Inc

Fonseca, I (1995) Bury me Standing-the Gipsies and Their Journey, New York, Vintage Books

Miles, M & Huberman, M (1994) Qualitative Data Analysis: an Expanded Sourcebook, second edition, London, Sage Publication Inc.

NGO Report (2004) The NGO Complementary Report to the State Report on the Situation of Children in the Bosnia and Herzegovina, (Save the Children Norway)

OECD (2001) Thematic Review of National Policies for Education-Bosnia and Herzegovina; Centre for Co-operation with Non-Members; OECD

OSCE (2005) Education of Roma and Other National Minorities, <http://www.oscebih.org/education/minorities.asp?d=2> retrieved 20 May, 2006

OSCE (2004) Action Plan on the Educational Needs of Roma and Other National Minorities in Bosnia and Herzegovina

OSCE (2005) 'Raising Debate: Is BiH Respecting its International Commitments in the field of Education', Question for Citizens of BiH. OSCE

OSCE (2005) Protecting the rights of national minorities in BiH http://www.oscebih.org/human_rights/nminorities.asp?d=1, Retrieved 20 May, 2006

OSCE (not dated) Report on Roma Informal Settlements in Bosnia and Herzegovina

OSI (2006) Roma inclusion-lessons learned form OSI Roma programming; Open Society Institute.http://www.soros.org/initiatives/roma/articles_publications/publications/inclusion_20060605/Roma-Inclusion-WEB.pdf retrieved from World Wide Web, 01 December, 2006

Robson, C (2002) Real World Research, second edition, Oxford, Blackwell Publishing

REI (2004) Roma Education Initiative Midterm Report

Spahic, M (2005), Schooling Roma, Media Diversity Institute. <http://www.media-diversity.org/beta/%20articles2/Schooling%20Roma.htm> Retrieved 20 May, 2006

Save the Children (2002) Child Rights Programming- how to apply rights base approaches in programming: A handbook for International Save the Children Alliance Members. London, International Save the Children Alliance

Save the Children (2006) Rewrite the Future. Save the Children Alliance

Save the Children Norway (2004); NGO Complimentary report to the State Report on the Situation of Children in Bosnia and Herzegovina

Save the Children (2006) Denied Future. Roma children's right to education in Bosnia and Herzegovina. Research Report. Save the Children UK, Program in BiH

Save the Children (2006) Promoting Roma children access to education in Bosnia and Herzegovina, Save the Children UK, programme in Bosnia and Herzegovina

Stubbs, S (2002), Inclusive education where there are few resources. Surrey, UK, Atlas Alliance

Tzokova, D & Dobrev, Z (2000) Bulgaria: Gypsy children and changing social concepts of special education, in Daniels, H & Gardner, P (Eds), Inclusive Education-World Yearbook of Education, London, Kogan Page Ltd.

United Nations (2002) 'A World Fit for Children', Special Session on Children, United Nations

UNDP (2005) National Human Development Report- Better Local Governance in Bosnia and Herzegovina, UNDP

UNESCO (1990) 'World Declaration on Education for All', Paris: UNESCO

UNICEF (2006) Media Centre; Poverty, Illiteracy and prejudices create a vicious circle,

UNICEF, not dated; http://www.unicef.org/bih/media_3916.html, Retrieved 20 May, 2006

PRILOG 1

UČESNICI U INTERVUIMA I FOKUS GRUPAMA

Škole koje su učestvovalе u istraživanju	Učesnici	Kad
OŠ Osman Nakaš- Sarajevo	- Direktor škole - Pedagog	Septembar 2006
OŠ Gorica- Sarajevo	- Pedagog	Septembar 2006
Roma association, Sretni Romi	- Predstavnik romskog udruženja	Septembar 2006
OŠ Mejdan, Tuzla	- Direktor - Grupa roditelja - Grupa djece	Septembar 2006
Romsko udruženje- Omladinska Romska Incijativa, Kakanj	- Grupa djece - Grupa roditelja - Predstavnik romskog udruženja	Septembar 2006
OŠ Vuk Stefanović Karadžić, Doboj	- Pedagog - Direktor - Nastavnik - Defektolog	Maj 2006
OŠ Čengić Vila	- Direktor	April 2006
OŠ Kovačići I	- Direktor - Nastavnik - Pedagog	April 2006